

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Լատսիվերդցին բուրժ-քաքարների մասին, — Համալսամականների ճակտիկան: — Միջոցներ փաղափցիկական կռիւներին վերջ դնելու, — Հայոց դպրոցների վերաբերեալ կարգադրութիւն: — Պետական Դումայի իրաւասութիւնը: — Համալսարաններին շնորհուած ինքնավարութիւնը:

Ահայտ օգոստոս ամսուս տեղի ունեցած մի քանի միութարական անցքերը, այն է՝ հայոց եկեղեցական կալուածներին և ուսումնարանների վերադարձումը, Պետական Դումայի հաստատումը, խաղաղութեան կնքումը Ճապոնիայի հետ և տեղական ինքնավարութեան նախապատրաստական աշխատանքները — առանձին ոգևորութիւն չյարուցին մեզանում՝ շնորհիւ արեան, հրդեհի և անլուր բռնութիւնների այն ահռելի տեսարանների, որոնց նմանները անցել են միմեայն հայի գլխով, սկսած այն օրից, երբ Թուրք-թաթարական օրդոնները իրանց անվերջ ասպատակութիւնների ասպարէզ դարձրին փչացած Բիւզանդիոնի ոյժին ապաւինած Հայաստանը: Թուրք-թաթարական գազանութիւնների ականատես հայ պատմագիր Լաստիվերդցու նկարագրութիւնները կարգալիս մարդ ակամայ համեմատում է մեր օրերը, և սոսկումով նկատում՝ որ Միջդարից իվեր շատ քիչ են փոխուել «մարդադէմ գազանների» ցեղային բնազդները. Թուրք-թաթարների այժմեան և այն ժամանակուայ գործողութիւնների մէջ տարբերութիւնը միայն այն է, որ նետի փոխարէն այժմ դրանք հրազէն են գործածում: Տուղրիլի հրոսակները ասպատակութիւններով աւերեցին Հայաստանի բոլոր գաւառները, շէնքաղաքներն, աւանները և գիւղերը, սրի, հրի և թալանի մատնելով ամեն ինչ: Բոլոր աշխարհը լցուել էր գիւղերով, շէնք և անշէնք, ճանապարհք, անապատ տեղիք, քարանձաւք և առապարք, անտառախիտ մայրիք, և ափափայ վայրք: Սպանուածների դիակները իրար վրայ թափուած ամբողջ շեղջեր էին կազմում. թշուառ հայերից պիտանիններին նրանք գերեցին, իսկ որոնք գին չունէին այդ գազանների աչքում, անխնայ մորթոտեցին: Աւերակ դարձնելով երկիրը, ժողովելով կողոպ-

տուածք և գերիներին տանում էին բոլորը իրանց հետ: Եւ որովհետեւ գերիների մէջ կային շատ կանայք, որոնք գրկում կամ ձեռքերից բռնած մանուկներ ունէին—գերիչները խլում էին մանուկներին և դէն ձգում ճանապարհի վրայ: Եւ այնքան շատ էր այդ թշուառների թիւը, որ ամբողջ ճանապարհը ծածկուած էր մանուկների շարժուող մարմիններով: Այդ մանուկների լացը և ընտուծեամբ գերի վարուող մայրերի ողբն ու կոծը հըրճուանք էր պատճառում երկոտանի ճիւղներին... Լաստիվերդցի-ից յետոյ, շատ և շատ հայ ականատեսներ եկան նոյնանման տեսարաններ տալու յաջորդ գարեջրում: Եւ այժմ, XX-րդ դարում, արագատիպ մածուկի տակից են դուրս գալիս արիւն սառցնող նման բարբարոսութիւնների մասին հեռագրական տեղեկութիւններ: Եթէ Լաստիվերդցին հրաջքով յարութիւն առնէր, նա այժմ ևս կը տեսնէր իր նկարագրած Տուղրիներին, սակայն այլ տարազով, այլ սպառազինութեամբ...

Մեր գլխին թափուած անցեալ և ներկայ փորձանքները պէտք է վերջապէս ստիպեն մեզ լուրջ մտածել մեր կացութեան, մեր ընթացքի, մեր տակտիկայի մասին: Մենք պէտք է ճիշտ հասկանանք թէ որո՞նք են թուրքերի հակահայկական այս վերջին շարժման բուն պատճառները: Շարլոն Ֆորմուշները և սենտիմենտալ ֆրազները պէտք է մի կողմ նետել և լաւ յիշել Գերցենի հետեւալ խօսքերը. «доктринерство, схоластика мѣ-маютъ пониманью больше, чѣмъ изувѣрство и невѣжество»... Այո, իրականութիւնից, կեանքից կտրուած դոկտրինեօրութիւնը և սխոլաստիկան՝ բան հասկանալուն աւելի են ֆիասում, քան չափազանց մոլեռանդութիւնը և տգիտութիւնը...

Մեր հարեան թուրքը մի վերացական գաղափար չէ, այլ՝ շատ որոշ ցեղական ու կրօնական բնազդներով մի տարերային ոյժ, որ իննը դար ամենայնոքի ներգործութիւնն է ունեցել մեր ճակատագրի վրայ: Ինչպէս մենաւոր թումը՝ հայութիւնը դարերի ընթացքում Մերձաւոր Արեւելքում իր վրայ է ընդունել թուրք-թաթարական յորդ հեղեղների հարուածները, իսլամ ուկրիանոսի կատաղի ալիքների բաղնուկները: Հայ ազգի կրած տանջանքները ու մարտիրոսութիւնները եղակի են մարդկային ամբողջ պատմութեան մէջ: Քաղաքական սոսկալի մրրիկներ, բարբարոսութեան արհաւիրքներ են անցել նրա գլխով, արեան ճապաղիք են հոսել նրա բազմաչարչար մարմնից, արցունքների գետեր նրա աչքերից, և քանի՜ քանի՜ անգամ է հայը շէնացրել իր արիւն քրտինքով՝ իսպառ աւերուած հայրենիքը:

Հայը տրորուել է, ջարդուել, արիւնաքամ եղել, թալանուել, գաղթել, սակայն այնուամենայնիւ տոկուն հայութիւնը

բնաջինջ չի եղել իր հայրենի երկրում և կիսամեռ հասել է XIX-րդ դարի սկզբին, երբ յոյս ունէր նա վերջապէս ազատ շունչ քաշել այնքան նեղութիւններից յետոյ. լուսաւորութեան, մարդասիրութեան դար էր, երբ «ազատութեան, եղբայրութեան և հաւասարութեան» մասին էին խօսում Յրանսիայից սկսած ամեն տեղ, ուր թափանցել էր եւրոպական միտքը։ Թէև հայութեան մեծագոյն մասը գեռ շարունակում էր մնալ Իսլամի լուծի տակ և իբրև իրաւագուրկ ռայա մատնուած էր թուրքի և քրդի կամայականութեան, սակայն նոյն ազգի մի ստուար մասը ապահովութիւն և հանգիստ էր գտել ռուսաց երկզկիւսեան արծուի թևերի տակ և, բնականաբար, ցանկանում էր, որ կեանքի, գոյքի և պատուի երաշխաւորումներ ձեռք բերուեն նաև իր թիւրքահպատակ եղբայրների համար։ Այդ ձգտումը շատ բնական էին գտնում օսմանեան բեժիմի հետ ծանօթ նաև ռուս քաղաքագէտները իրանց եւրոպական պաշտօնակիցների հետ միասին։ Ինքը եւրոպացի ցոյց տուեց, որ խաղաղ-դիպլոմատիական ճանապարհով անկարող են թիւրքահայերը լուծել այդ հարցը և, անտեղեակ հայ աւանձնայատուկ և եզակի պայմաններին, մի տնտակ թելադրում էին հային՝ դիմել միւս ազգերի գործ դրած միջոցներին... Եւ հայը սկսեց անալոգիական տակտիկով բողոքել, զէնքով պահանջել մարդկային իրաւունքներ... Դժբաղդաբար Ռուսաստանին թոյլ չտուին 1878-ին ազատ ձեռներով գործել թիւրքահայերի հարցում։ Ժամանակները փոխուեցան և Ռուսիան իր ուշքը կենդրոնացրեց Հեռաւոր Արևելքի վրայ։ Այդ օրից շատ նկատելի եղաւ և տեսակէտների փոփոխութիւնը հայերի նկատմամբ։ Արտաքին գործերի մինիստրութեան մէջ այդ նոր ընթացքը արտայայտութիւն գտաւ յանձին Լոբանով-Րոստովսկու, իսկ ներքին քաղաքականութեան մէջ՝ իշխան Գուլիցինի և մի շարք իդէօլոգների, ինչպէս Սուփորին, Վելիչկո և այլն։ Հայ ազգը յայտարարուած էր անվտանգելի մի տարր։ Գրչի անխիղճ սրիկաների զրպարտութիւնների համար բացուած էր լայն ասպարէզ՝ հայի անունը վայր զցելու համար ռուս հասարակութեան աչքում. յայտնի է որ «հայկական սեպարատիզմը», «Մեծ Հայաստան մինչև Րոստով Դոնի վրայ» և այլ ստախօսութիւնները հայերի հասցէին, թունաւորում էին ռուսի ամբողջային հոգեբանութիւնը, ատենի դարձնում հային։ Թիւրքիան և թուրք տարրը ընդհանրապէս դժարանում էին և արժանանում ամենամեծ վստահութիւնների։ Կովկասի վարչութիւնը և մանաւանդ պոլիցիան լցուեց մուսուլման տարրով։ Գուլիցինեան բեժիմի ցոյց տուած անվստահութիւնը դէպի հայ ազգը՝ այնքան հեռու գնաց,

որ փակուեցան հայոց ծխական դպրոցները, խլուեցան եկեղեցական կայքերը, կալուածներն ու գումարները, փակուեցան և կրճատուեցան լուսաւորութեան և մարդասիրութեան զանազան հաստատութիւնները... Այդ բոլորը տեսնում էր թուրքը, որ մինչ այդ հային համարում էր ռուսներից ամենահովանաորուած ցեղը: Թուրքը չէր մոռացել հայի ցոյց տուած ծառայութիւնները ռուս-թուրքական և ռուս-պարսկական պատերազմներում: Ծածուկ սրելով իր համիսլամական դաշոյնը՝ դարերով ատուած «չէկ գեաւուրի» դէմ՝ նա բռնէ էր սպասում նախ և առաջ իր դանակը փորձելու հայի շինքի վրայ և իր միջից հեռացնելու այդ խոչընդոտը:—Եթէ թուրք ուկրիանոսի միջից, որ ձգուած է Զինատանի արեւմտեան սահմաններից մինչև Միջերկրականը, բնաջինջ անուեն հայ ազգաբնակչութիւնից կազմուած կղզիները, այն ժամանակ կը ստացուի համարեա միապաղաղ իսլամ տարր, որի դէմ շատ դժուար կը լինէր մաքառել. քանի՞ տասնեակ տարիներ են հարկաւոր և ինչ հսկայական ջանքեր այդ թուրքական ուկրիանի մէջ ռուս զաղթականներ հաստատելու, որոնք լինէին նեցուկ ռուսական տիրապետութեան... Ուրեմն, հայի բնաջնջումով ոչ միայն թիւրքիան էր ազատուում եւրոպական պետութիւնների դիպլոմատիական միջամտութիւններից ինչ-որ հայերի պատճառով, այլ և Կովկասի թուրք համիսլամութիւնը դառնում էր երեք նահանգների (Բագուի, Գանձակի և Երևանի) միակ տէրը, մի պատրաստի բանակ թիւրքական առաջխաղացութեան ժամանակ: Այլևս թուրք ազգաբնակչութիւնը բաժան-բաժան չէր լինելու նրանց մէջ խառն ապրող հայերի շնորհիւ... Ահա հայերին կոտորելու նշանակութիւնը համիսլամութեան տեսակէտից. թուրքը չի ուզում որ իր մէջ և իր թիկունքին մնայ հայ տարրը, որ երբեք չի ուզենալ վերադառնալ այն կացութեան, որի մէջ էր նա 75 տարի առաջ Անդրկովկասում. և, բնականաբար, կատաղի կերպով կոտելու է թուրքերի դէմ, երբ պարզուի համիսլամութեան ծրագիրը: Այդ շատ լաւ գիտեն թուրք ղեկավարները, որ պէտք է խոստովանել շատ ճարպիկ տակտիկներ են... Ահա հայերին կոտորելու համիսլամական նպատակը: Դառնանք ժամանակի հարցին:

Սկսում է ռուս-ճապոնական պատերազմը. ռուսաց զէնքի անաշողոթիւնը լքցնում է համիսլամականների սիրտը վրստահութեամբ. կարգացէք «Հէյաթի» № 12-ում պարզաբանութիւնները այդ մասին... Համիսլամական ծրագրերի իրագործման ժամը հասած է համարւում: Պէտք է սկսէին հայերից, որ մի անգամ ընդմիջտ ազատէին իրանց ոճրագործ ձեռները աւելի հզօր թշնամու դէմ կոտելու համար... Մոմենտը չափազանց

նպաստաւոր էր և այն կողմից, որ դեռ չէր փոխուած գոլիցի-
նեան ադմինիստրացիան և պոլիցիան, որ կուրօրէն թրքասէր
էր և անսահման հայատեաց... Կովկասի Փոխարքան կարճ մի-
ջոցում չէր կարող նոր մարդկանցով փոխարինել հին բեթիմի
ներկայացուցիչներին: Թուրք պոլիցիայի և թրքասէր ադմինիս-
տրացիայի շնորհիւ համիսլամականները կարողացել էին ոչ
միայն լաւ զինուել, այլև կազմակերպուել: Սկսուում է առաջին
փորձը Բագուում: Հետևանքները հիանալի են. պոլիցիան և զոր-
քը արագ և կտրուկ միջոցներ ձեռք չեն առնում. կարելի է
ազատ սպանել հային, այրել նրա տունն ու տեղը, թալանել նրա
ունեցած չունեցածը: Ոչ մի յանցաւոր չպատժուեց մինչև օրս:
Հայերը յանկարծակիի եկած՝ չէին սպասում իրանց «եղբայր»
թուրքերից այդպիսի նամարդութիւն: Հնարուեց «շէյթան»
բացատրութիւնը, սենտիմենտալ ճառեր արտասանուեցան, կա-
տակերգական թափօրներ կազմակերպուեցան: Համիսլամական-
ները համոզուեցան, որ հայը դեռ ևս չի ըմբռնում բանի էութե-
թիւնը, իսկ կառավարութիւնը զբաղուած էեռաւոր Արեւելի
պատերազմով. առանձին՝ կարեւորութիւն չի տալիս «հայ-թուր-
քական ընդհարումներին»... Սպանուող, թալանուող, բնաջինջ
եղող հային առաջարկուում էր «հաշտուել» նախայարձակ ոճրա-
դործների հետ: Հայերին մնում էր կամ ոչխարների պէս մոր-
թոտուել թուրքերի ձեռքով, կամ ինքնապաշտպանութեան դի-
մել այդ անհաւասար կռում... Քաջալերուած Բագուի ղեպերից,
համիսլամականները աւելի մեծ ծաւալ տուին իրանց ապստամբ
գործունէութեան, պաշպանելով նոյն տակտիկան. նախ և առաջ
մէջտեղից վերացնել իրանց նպատակներին խոչընդոտ կազմող
հայ տարրը: Շուշուայ և Զանգեզուրի գաւառներում թուրքը
պատերազմ է յայտարարում հայութեան: Գործադրում է կռուե-
լու այն ձեւը, որ յատուկ էր նրա պապերին, ինչպէս տեսանք
յօդուածիս սկզբում: Այդ ցեղական առհաւութիւնը՝ (առաւիղովը)
շատ բնորոշ է: Գանձակի գաւառապետ Րէուտի խօսքերը, 75 տա-
րուայ ընթացքում «Կովկասի խաղաղացման» պատմութիւնը, դա-
տաստանական անթիւ անհամար գործերը, միթէ մի կաթիլ կաս-
կած են թողնում, որ մարդասպանութիւնը, աւաղակութիւնը,
հրկիզութիւնը և թալանը նոյնքան յատուկ է թուրքին, որքան
յափշտակութիւնը գային...

Ով ծանօթ է թուրք-թաթարական ցեղերի հետ, նա գի-
տէ, որ դրանց մէջ ազբբեյջանները ¹⁾ մի եղակի տեղ են բռնում:

¹⁾ Անգրկովկասի և Ատրպատականի թուրքերը իրանց լեզուով և էթ-
նոգրաֆիական մի քանի կողմերով աւելի են տարբերուում օսմաններից,

Աղբրէյշանները պարսկական նախկին և այժման երկրներում հաստատուած թուրքերն են, որոնք երկար դարերի ընթացքում, բռնութեամբ խառնելով իրանց արեան հետ զանազան կովկասեան ցեղեր, իրանց ֆիզիքական տիպով այժմ տարբերուած են միւս թաթարական ցեղերից: Այդ աղբրէյշանները կամ կովկասեան թուրքերը շիա կրօնի ամենամոլեռանդ ներկայացուցիչներն են. անհամբերութիւնը դէպի քրիստոնեան նրանց մէջ այնքան ծայրայեղ է, որ աղբրէյշանը պիղծ է համարուած ամեն առարկայ, որին դիպչում է ճշմարտութիւնը... Ֆարսը կամ իսկական պարսիկը, որ իր ծագումով արիական ցեղից է, աւելի հակուած է դէպի իսլամական այն աղանդները, որոնք մարդասէր և հեղ բնաւորութիւն ունին, օրինակ, դէպի բաբական-նութիւնը... իսկ աղբրէյշանը ամենաֆանատիկոս շիա է: Շիաների մոլեռանդութեան դէպքեր բաւական տեսանք Նախճաւանի, Զանգեզուրի և Զիրքայիլի գաւառներում տեղի ունեցած արիւնոտ անցքերի ժամանակ: Այստեղ առաջ բերել այն, ինչ յայտնի է ամեն մի ընթերցողին լրագրներից, աւելորդ կը լինէր...

Այդպիսով համիւլամականութիւնը երեք թուրք-հայկական նահանգների շիա աղբրէյշանների մէջ գտնուած էր մի պատրաստ բանակ և կարող էր փառաւոր կերպով իրադրօծել պանթիքիւրքիզմի ծրագրի առաջին մասը, այսինքն՝ հայերի բնաջնջումը: Միւս նահանգներում, որոնց մէջ սիննիներն են տարածուած, այդ շարժումը դեռ շօշափելի ձևեր չի ստացել մասամբ այն պատճառով որ այն տեղերում թուրքը թոյլ է հայերի համեմատութեամբ: Անշուշտ այդ տեղերում ևս շարժման բռնկումն միայն ժամանակի հարց է: Հայերին կոտորելով և թալանելով թուրք համիւլամականները գործնականապէս աւելի ու աւելի են կաղմակեղակուած և արդէն այնքան են առաջ գնացել իրանց յանդիմութեան մէջ, որ տեղ տեղ զինուած զիմադրութիւն են ցոյց տալիս ուսու գործերին: Մեր ասածներից պարզ է, որ հայերին բնաջնջ անելը մտնում է թուրք համիւլամականների ծրագրի մէջ և շատ հասկանալի է նրանց տակտիկայի տեսակէտից:

Կայ մի այլ պատճառ ևս, որով հայերի կոտորածը Անդըր-կովկասում նպատակաւորմար է համիւլամականների տեսակէտից. Թիւրքիան համարուած է համիւլամականների իղէալը, ապագայի յոյսը, նա է, որ պէտք է միացնի բոլոր իսլամներին

բան մալօրոսները՝ բռն ուսմանը. ուստի աւելի ցիշտ կը լինէր դրանց համարել թուրքական ընտանիքի առանձին ցեղ, որին կարելի է տալ աղբրէյշան անունը:

և «դար-ուլ իսլամը» ընդարձակի։ Արդ, քանի որ Թիւրքիայում գործում է հայ բողոքոց մի քրիստոնեայ տարր, որ եւրոպական քաղաքակրթութեան հիմքերով է ուզում վերանորոգել իսլամական բեփրը, քանի որ կայ այդ տարրը, որի պատճառով եւրոպական մեծ պետութիւնները խառնուում են Թիւրքիայի ներքին գործերում՝ վտանգուած է համարւում օսմանեան սուլթանների գահը։ Եթէ ընաջինջ անուրի կամ *quantité negligible* դարձնուի հայութիւնը Թիւրքիայում—այդ իսլամ առաջնակարգ պետութեան ներքուստ վտանգ չի սպառնալ Փոքր-Ասիայում։ Եթէ համիսլամականները անէծք են թափում և սպառնալից աւտամներ կրճատում ապստամբ արաբների դէմ, միթէ նրանք հաշտ աչքով կը նայէին հայ յեղափոխական շարժումների վրայ։ Փետրուարի արիւնոտ անցքերից յետոյ, թուրք «ինտելիգենտները» և ազգեցիկ բուրժուազիան Բագում բացարձակ կերպով իրանց թշնամութիւնը դէպի հայերը պատճառաբանում էին հայ կոմիտեաների գործունէութեամբ Թիւրքիայում։ Դրանց կարծիքով օսմանների տիրապետութեան դէմ գործող այդ կոմիտեաները իրանց նիւթական և բարոյական ոյժը գտնում են Կովկասում. ուրեմն, ջախջախելով տեղիս հայերին նիւթականապէս և ֆիզիկապէս՝ նպաստում են Թիւրքիային, հետևապէս, ծառայում են և համիսլամական նպատակներին... Թէ ինչ գաղանային վրէժնդրութեամբ են լցուած դէպի հայութիւնը շիա-թուրքերը՝ այդ մենք տեսնում ենք ահա 8 ամիս Բագում, Նախճաւանի, Շարուրի, Ջանդեղուրի և Զիրբայիլի գաւառներում, կարգում ենք «Каспий» և «Հէյաթ» թերթերի թունաւոր տողերի մէջ։ Այժմ մեզ ուղարկուած է մի գրաւոր վկայութիւն, որ կասկած չի թողնում մեր վերև ասածների մասին։ «Իթթիհաթ» («Միութիւն») կոչուած մուսուլման ընկերութիւնը հրատարակել է մի «պատասխան» ուղղուած հայերին (ուսերէն լեզուով), որի մէջ կարգում ենք հետևեալ ճիւղաղային մտքերն ու զգացմունքները.

«Լսելով եւրոպական և ասիական Ռուսաստանի և Պարսկաստանի Թիւրքիայի սահմանակից տեղերի մեր հաւատակիցների ձայնը,—ասուած է «Իթթիհաթ» ընկերութեան այդ կոչի մէջ,—մենք մուսուլմաններս յայտնում ենք հայերին հետևեալը. Անյիշատակ ժամանակներից մուսուլմանները ապրում են հայերի հետ ձեռք-ձեռքի տուած և համակենցաղի ամբողջ ընթացքում մուսուլմանները աւելի ուժեղ են եղել հայերից և իբրև ուժեղներ՝ հովանաւորել են հայերին, ինչպէս թուրքերն ։ Դիմելով նորագոյն պատմութեան, մենք տեսնում ենք նոյնը։ Սակայն իսլամի ամբողջ պատմութեան մէջ դուք չէք կարող բերել հայերի շնորհակալութեան մի օրինակ մուսուլմաններից այն բարեքնբերի դիմաց, որ մուսուլմանները ցոյց են տուել նրանց շատ դարերի ընթացքում։ Չնայած դրան մուսուլման թագաւորները շարունակել են շնորհներ ցոյց տալ հայերիդ, մինչդեռ նրանք կարող էին ընաջինջ անել ամբողջ Հայաստանը մի շաքարթում. դրա փոխարէն դուք

միշտ Իսլամին միայն զնաւ էք պատճառել, նրա անհաշտ թշնամին հանդիսանալով: Դեռ 1098 թ. յունիսի 2-ին, այսինքն աւելի քան 800 տարի առաջ, մուսուլմաններէջ բարերարութեամբ մի հայ, երեսանց ընդունելով իսլամը, դաւաճանեց նրանց և մատնեց Անտիօք քաղաքի ամբողջիւնների յատակադէծը պաշարող խաչակիրներին: Գործողութեան այդպիսի եղանակի էիք հետեւում դուք մուսուլմանների նկատմամբ ձեր անփառունակ պատմութեան ամբողջ ընթացքում, մինչև մեր օրերը: Յիշե՛ք ձեր վարմունքը վերջին երկու դարերի ընթացքում բոլոր նպատեալգնեւում որ վարել են մուսուլման պետութիւնները 1): Չնայած ձեր անվերջ դաւաճանութիւններին, ձեր սև ապերախութեան դէպի մուսուլմանները, դուք միշտ օգտուել էք մուսուլման վեհապետների բարձր հովանաւորութիւնից և օգտուելով ամեն տեսակ արտօնութիւններով դուք չափազանց հարստացաք և... չաղացաք, յետոյ ճարպից սկսեցիք կատաղել և դէնք բարձրացրիք ձեր բարերարների դէմ: Նոյն է ձեր վերաբերմունքը դէպի Ռուսաստանը, որ Մեծն Պետրոսի օրերից ձեզ տուել է ազգային և անսխալական զարգացման բոլոր միջոցները: Միժմ դուք կորցնելով ձեր խելքը, կուրացած մի քանի անպաշտպան չինոքիներէի աջող սպանութիւններով անկիւնի յետեից, ոտի էք կանգնել Անդրկովկասի մուսուլմանների դէմ, որոնցից դուք լաւից բացի ոչինչ չէք տեսել: Ձեր բոլոր պատրաստութիւնները օսմանցիներէի և քրդերի դէմ կուռելու համար, ձեր ազատագրական շարժման օրից սկսած կատաւրուել են մեր (?) ձեռքով: մուսուլման կոնտրաբանդիստներն են Պարսկաստան և Թիւրքիա փոխարել ուղղական պաշարներէ և կուռելու ամեն տեսակ միջոցների անհամար քանակութիւնը, արգելուած հրատարակութիւնների և կոչերի ամբողջ հակեր. իսկ ձեր անմտութիւնը այնտեղ է հասել, որ այդ դէնքը դուք բարձրացրել էք մեր՝ մուսուլմաններէս դէմ. ահա թէ ինչպէս շնորհակալ եղաք մեզանից:

Ձեզ ենք ուղղում մեր բարի խօսքը, ձեզ—դանազան կոմիտասներէ անդամներ: Իմացէք, որ ձեր վարմունքը զայրացրել է ամբողջ մուսուլման աշխարհը և, եթէ դուք խելքի չդաք, կը կործանէք վերջնականապէս ձեր աշխատանքը ժողովուրդը:

Իմացէք, որ ծիծաղելի կը լինէր, եթէ՝ 400 միլիօն մուսուլմաններ վախեհալին մի բուռն հայերից, որոնք ցրուած են ամբողջ երկրագնդի՝ վրայ: Դուք աղատ ուղարկում էք ձեր սպանական նամակները ձեր ընտրած մուսուլմաններին, որովհետև նրանք չեն ծածկուում զանազան կոմիտասներէ վարագոյրներէ ետեից. իսկ մենք չենք ճանաչում ձեզ, հայ յեղափոխականներ, այդ պատճառով այսուհետև մենք յեղափոխական ենք համարելու. ամեն մի հայի արական սեռից, սկսած տասնեակից տարեկանից մինչև 70 տարեկանը և ամեն անգամ երբ դուք մեր նկատմամբ թշնամական քայլ անէք, անխնայ կոտորելու ենք ձեզ բոլոր երկրագնդի երեսին, ուր և հայը պատահի մուսուլմաններին. արեւելքում թէ արևմուտքում, հիւսիսում թէ հարաւում, քաղաքում թէ գիւղում, սարի վրայ թէ դաշտում, անտառում թէ անապատում, դեռի վրայ թէ ծովի վրայ...»

Բացատրութիւնները աւելորդ են...

Մեզ ասում են թէ ինչո՞ւ մինչև օրս, ուսական տիրապետութեան ժամանակ, Կովկասում տեղի չեն ունեցել վերջին դէպքերի նման արիւնոտ անցքեր: Ծիշտ է, այդ չափով և ծա-

1) Ահնարկ ուս-պարսկական և ուս-թրքական պատերազմների վրայ:

աւրով ընդհարումներ չեն եղել. թէև սպանութիւնները, աւազակութիւնները, գողութիւնները և թալանը անպակաս են պահել հայի գլխից նրա թուրք հարեանները. այդ կը վկայի իւրաքանչիւր դաւառացի հայ: Զպէտք է այն էլ մոռանալ, որ միշտ, երբ ուստի գլուխը խառն է եղել արտաքին պատերազմներով, մոռուածն տարրը կոմկասում շարժուել է, հակաքրիստոնէական և հակապետական ցոյցեր արել: Զպէտք է մոռանալ և այն, որ մինչև Գոլիցինեան ընթիմը՝ հայի անձի, գոյքի և պատուի պաշտպանութեան հարցը թուրքերի աչքում որևէ կասկածից դուրս էր: Եւ միայն տեղական վարչութեան անգործութիւնը կոտորածների հէնց սկզբում, արգելքը որ ղինուորները կրակ արձակեն՝ հայերին սպանող-հրկիզողների և թալանողների վրայ—թուրք ամբոխի աչքում համահաւասար եղաւ խրախոյսի: Զարագործները տեսան, որ ոչ մի պատիժ չի սպառնում մասսային սպանութիւնների, հրկիզումների և թալանի համար: Միթէ դա բաւականաչափ դրդիչ հանգամանք չէր աւազակաբարոյ թուրք ամբոխի համար: Բոլոր այն ուսս անաչառ մարդիկը, որոնք իրանց մատերը դրել են մեր այդ սոսկալի իրականութեան վէրքերի վրայ, պ. պ. Սեօմին, Սամենտովսկի, Սենակիչ և Նանդ, անթիւ ապացոյցներ են բերում տեղական իշխանութիւնների յանցաւոր անգործութեան մասին թրքական խժգժութիւնների ժամանակ: Չորս ամիս է անցել Նախճաւանի և Շարուրի գաւառներում տեղի ունեցած քստմենլի դէպքերից յետոյ, 50 ից աւելի հայ գիւղեր են աւերուած. յայտնի են թէ հրթուրք գիւղերն են յարձակում գործել, ովքեր են գլխաւոր ոճրագործները, սակայն պատժի և վնասների հատուցման մասին դեռ ևս ոչինչ չի լսուած: Դժուար չէ գուշակել թէ ի՞նչ բացատրութիւններ պէտք է տար թուրքը այդչափ ներողամիտ և թոյլ վերաբերմունքին: Եւ ահա փետրուարի և մայիսի արիւնլուայ օրերից յետոյ եկան օգոստոսեան սև օրերը Շուշիի և Զանգեզուրի համար, Սոգոմ և Գոմորի կործանումը տեսաւ Բազուն իր համաշխարհային արդիւնագործութեամբ, Նախճաւանի գաւառում դեռ շարունակուած են սպանութիւնները և թալանը... Ի՞նչ անել այդ եղեռնագործութիւններին վերջ դնելու համար:

1) Նախ և առաջ պէտք է, որ թէ իշխանութիւնը և թէ հայ ժողովուրդը լաւ ըմբռնեն թուրք-թաթարական շարժման նպատակը, ինչպէս և համիսլամականների կողմից գործադրուող տակտիկան, և ձեռք ձեռքի տուած կռուեն քաղաքակրթութեան այդ կատաղի թշնամիների դէմ:

2) Հայ ազգաբնակչութեան անհրաժեշտ է վստահաբար ինք-

նապաշտպանութեան լայն միջոցներ տալ, որովհետեւ Ալէքսանդրապոլի, Ախալքալաքի, Նոր-Բայազէթի և Թիֆլիսի գաւառներում, ուր հայ տարրը ուժեղ է թուրքերից, ինչպէս և ըլլոր կռիւներում, ապացուցեց հայը, որ նա երբէք նախայարձակ չի լինում, այլ միմիայն պաշտպանում է թուրքերից:

3) Պէտք է իսկոյն և եթ հեռացնել ըլլոր թուրք պոլիցիականներին յիշած երեք նահանգներում, ուր դրանք զինաթափ են անում հայերին, զինում իրանց հաւատակիցներին և մասնակցում կոտորածներին, թալանին և բռնութիւններին:

4) Խիստ և արագ դատաստան նախայարձակողներին համար և տուգանք ֆլաստաւածների օգտին, ի հաշիւ նախայարձակ հասարակութիւնների: Ծիծաղելի է «պարագլուխներ» որոնել պատժելու համար, երբ յայտնի է թէ՛ թր թուրք զիւղերի հասարակութիւններն են յարձակում գործել, սպանութիւններ արել, հրկիզել, թալանել, բռնութիւններ կատարել: Այնտեղ, ուր հազարաւոր են եղել յարձակուողները, ի՞նչ փնտռել անհատներին... Այդ տեսակ վերաբերմամբ միայն կարող է նպաստել մասսային ոճրագործութիւնների տարածման: Ռուսական տիրապետութիւնը կովկասում հաստատուեց ոչ այդ սխտեմով...

Այժմ երբ պէտք է հրդեհը հանգցնելու մասին մտածել, իհարկէ ժամանակը չէ խօսել այլ միջոցների մասին, որոնք կապուած են պետական ընդհանուր կարգերի և բեժիմի փոփոխութեան հետ: Ամեն բոլէն տանում է հազարաւոր կեանքեր, ամբողջ սերունդների քրտինք աշխատանքով յետ գցուած նիւթական միջոցներ: Սով և ամայութիւն է սպառնում բազմաթիւ գաւառներին: Տատանումները, կարճատես և թոյլ վերաբերմունքը միայն նորանոր առաւելութիւններ են տալիս ապրտամբների ձեռքը...

Լ. Ս.

6 Սեպտ.

1874 թուի յունուարի 19-ին Բարձրագոյն հաստատուած կանոններ, որոնք նախապէս հաւանութիւն են դրել Մեծ Իշխան կովկասեան ֆոխարքայի կողմից

1) Համաձայն օրէնքների ժողովածուի X հատորի, 1 մասի, 975- դ յօդուածին, հայ-լուսաւորչական հոգևորականութեան պարտաւորութիւնն է մնում հիմնել եկեղեցական դպրոցներ և նրանց վարել, նոյնպէս և հոգացողութիւն՝ մտցնելու դասա-